

پویش و رویش تعاملی زیدیۀ نخستین

فرایند تعاملات فکری زید بن علی، پیش‌زیدیان و زیدیان
با ائمه معصومین (علیهم‌السلام)، اصحاب و پیروان ایشان، معتزله،
بنی‌حسن و حاکمان اموی و عباسی

روح‌الله توحیدی‌نیا

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۳۹۹

توحیدی‌نیا، روح‌الله، ۱۳۶۹.

پویش و رویش تعاملی زیدیۀ نخستین: فرایند تعاملات فکری زید بن علی، پیش‌زیدیان و زیدیان با ائمه معصومین (علیهم‌السلام)، اصحاب و پیروان ایشان، معتزله، بنی‌حسن و حاکمان اموی و عباسی / روح‌الله توحیدی‌نیا. — قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹. هشت، ۲۲۴ ص. — (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۵۲۳: تاریخ اسلام: ۱۱۸)

ISBN: 978-600-298-298-8

بها: ۲۵۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

عنوان دیگر: فرایند تعاملات فکری زید بن علی، پیش‌زیدیان و زیدیان با ائمه معصومین (علیهم‌السلام)، اصحاب و پیروان ایشان، معتزله، بنی‌حسن و حاکمان اموی و عباسی.
کتابنامه. ص. [۲۰۳] - ۲۱۶: همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.

۱. زیدیۀ. ۲. Zaydiyyah. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.

۲۹۷/۵۳۴

BP۲۲۹/۶

۶۰۵۴۳۴۹

شماره کتابشناسی ملی

پویش و رویش تعاملی زیدیۀ نخستین

فرایند تعاملات فکری زید بن علی، پیش‌زیدیان و زیدیان با ائمه معصومین (علیهم‌السلام)، اصحاب و پیروان ایشان، معتزله،

بنی‌حسن و حاکمان اموی و عباسی

مؤلف: روح‌الله توحیدی‌نیا

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: بهار ۱۳۹۹

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۲۵۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۰۲۵-۳۲۸۰۳۰۹۰ ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره)، بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۵۲۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان منبع درس های «تاریخ و عقاید زیدیه»، «فرقه های دگراندیش در اندیشه تشیع و مناسبات آنها با امامیه» در مقطع دکتری رشته فرقه های تشیع^۱ و منبع درس «اندیشه های سیاسی اهل بیت (علیهم السلام)»^۲ در مقطع دکتری رشته تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) فراهم آمده است؛ البته دیگر علاقه مندان به این زمینه تحقیقی نیز می توانند از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلف محترم اثر، حجت الاسلام روح الله توحیدی نیا و نیز از ارزیابان محترم جناب آقای دکتر محمدکاظم رحمتی و دکتر سیدعلی موسوی نژاد سپاسگزاری کند.

۱. براساس مصوبه ۸۶۰ جلسه شورای عالی برنامه ریزی آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مورخ ۱۳۹۴/۲/۱۹.

۲. براساس سرفصل مصوب شصت و نودمین جلسه شورای برنامه ریزی علوم، تحقیقات و فناوری، مورخ ۱۳۸۷/۴/۸.

فهرست مطالب

۱. پیشگفتار..... ۱

فصل اول: مقدمات

۷	۱. بیان مسئله و چارچوب نظری.....
۱۶	۲. تأملی در منابع.....
۱۷	۱-۲. منابع زیدیه.....
۱۷	۱-۱-۲. مسند، زید بن علی.....
۱۸	۲-۱-۲. المصاییح، ابوالعباس حسنی.....
۱۹	۳-۱-۲. مقاتل الطالبیین، ابوالفرج اصفهانی.....
۱۹	۴-۱-۲. الاشهداد، ابوزید علوی.....
۲۰	۵-۱-۲. مجموع کتب و رسائل قاسم رسی و الجامع الکافی.....
۲۱	۲-۲. منابع امامیه.....
۲۱	۱-۲-۲. الکافی، عیون اخبار الرضا علیه السلام و الإرشاد.....
۲۲	۲-۲-۲. رجال کشی.....
۲۳	۳-۲-۲. فِرَق الشیعه.....
۲۴	۳. مروری بر چند تحقیق.....

فصل دوم: پویش

۲۹	درآمد.....
۳۳	۱. کوفه.....
۳۳	۱-۱. پیش‌زیدیان.....
۳۶	۱-۱-۱. روحیات انقلابی و جایگاه اجتماعی بتریه.....
۳۷	۲-۱-۱. بتریه در مشایعت با عامه.....
۴۰	۳-۱-۱. بتریه در مواجهه با امام باقر علیه السلام

- ۴۳ ۲-۱. جارودیه
- ۴۹ ۳-۱. کوفه پس از امام باقر (ع)
- ۵۲ ۲. زید بن علی
- ۵۳ ۱-۲. اندیشه زید بن علی (۷۵-۱۲۲م)
- ۵۴ ۲-۱-۱. شیوه بهره‌گیری از منابع
- ۵۵ ۲-۱-۲. دیدگاه‌های سیاسی
- ۵۶ ۳-۱-۲. دیدگاه‌های عقیدتی
- ۵۹ ۲-۲. شخصیت اجتماعی زید بن علی
- ۵۹ ۱-۲-۲. انعطاف‌پذیری زید و شخصیت وحدت‌گرای او
- ۶۰ ۲-۲-۲. شجاعت زید و از نسل قیام‌کنندگان پرطرفدار
- ۶۱ ۳-۲-۲. شهرت علمی زید و تأیید وی از سوی علمای بزرگ زمانه
- ۶۲ ۴-۲-۲. فهم و درک لازم از محرومیت فراگیر در جامعه شیعه
- ۶۲ ۳-۲. زید بن علی و ائمه (ع)
- ۶۴ ۱-۳-۲. زید بن علی در دوره امامت امام سجاد (ع) (۷۸-۹۵ق)
- ۶۷ ۲-۳-۲. زید بن علی در دوره امام باقر (ع) (۹۵-۱۱۴ق)
- ۷۱ ۳-۳-۲. شخصیت زید بن علی و اوضاع زمانه در دوره امام صادق (ع) (۱۱۴-۲۱ق)
- ۷۶ ۴-۳-۲. زید بن علی پس از شهادت
- ۸۲ ۳. اندیشه «قیام به سیف»
- ۸۳ ۱-۳. پیش‌روی نارضایتی جامعه اسلامی از وضعیت موجود
- ۸۷ ۲-۳. تمرکز نارضایتی‌ها در نارضایتی سیاسی
- ۸۸ ۱-۲-۳. روحیه انتقام‌گیری از خون بناحق ریخته شده اهل بیت (ع)
- ۸۹ ۲-۲-۳. ترس اجمالی خلافت اموی از مناطق شرقی و شیعیان
- ۸۹ ۳-۲-۳. بالا رفتن شمار قیام‌ها
- ۹۰ ۴-۲-۳. بیشتر شدن ارتباط عالمان دینی با رهبران قیام
- ۹۰ ۵-۲-۳. شکل‌گیری گفتمان اصلاح و امر به معروف و نهی از منکر
- ۹۱ ۶-۲-۳. تبدیل شمشیر به یک نماد عمومی
- ۹۲ ۷-۲-۳. شیوع گفتمان ضرورت تحول در رأس قدرت
- ۹۲ ۳-۳. گسترش توجیهات هنجاری و فایده‌جویانه قیام
- ۹۳ ۱-۳-۳. حضور نداشتن امامان شیعه (ع) در محل فعالیت وی
- ۹۳ ۲-۳-۳. اقدامات سختگیرانه هشام بن عبدالملک
- ۹۴ ۳-۳-۳. چهره دو بعدی نظامی و اندیشه‌ای کوفه
- ۹۵ ۴. زیدیه نخستین

فصل سوم: رویش ۱

۹۹	 مقدمه
۱۰۲	 ۱. زیدیان و بنی حسن
۱۰۲	 ۱-۱. پیشینه روابط فرزندان امام علی (علیه السلام)
۱۰۶	 ۱-۲. بنی حسن در انتظار فرصت
۱۱۰	 ۱-۳. همگرایی زیدیان و حسنین
۱۱۴	 ۱-۴. باور زیدیان به امامت بنی حسن
۱۱۷	 ۱-۵. مسئله قبول یا رد امامت نفس زکیه
۱۱۸	 ۱-۵-۱. پیروان امام صادق (علیه السلام)
۱۲۰	 ۱-۵-۲. پیروان واصل بن عطا
۱۲۱	 ۱-۶. واگرایی زیدیان و حسنین
۱۲۶	 ۲. زیدیه و حکومت عباسی
۱۲۶	 ۲-۱. پیشینه روابط زیدیه و عباسیان
۱۲۹	 ۲-۲. زیدیان و حکومت عباسی
۱۳۳	 ۲-۲-۱. جلوه‌های ائتلاف
۱۳۸	 ۳. زیدیه و امامیه
۱۳۸	 ۳-۱. تقابل اندیشه‌ها
۱۳۹	 ۳-۱-۱. اندیشه تقیه
۱۴۴	 ۳-۱-۲. روافض
۱۴۸	 ۳-۲. بتریه در مواجهه با امامی مذهبیان
۱۵۲	 ۳-۳. امام صادق و زیدیان در رویداد قیام نفس زکیه

فصل چهارم: رویش ۲

۱۵۹	 مقدمه
۱۶۱	 ۱. تداوم اندیشه زیدیان
۱۶۱	 ۱-۱. شاگردان و شیفتگان زید بن علی
۱۶۳	 ۱-۲. سلیمان بن جریر
۱۶۵	 ۱-۳. زوال تعاملات فکری با امامیه
۱۶۷	 ۱-۴. پیوستگی زیدیه و معتزله
۱۷۰	 ۱-۵. روابط با اباضیه
۱۷۲	 ۲. جدایی زیدیان از امامیه
۱۷۳	 ۲-۱. فشار حاکمان عباسی بر امامی مذهبیان
۱۷۵	 ۲-۲. تشقت و اختلاف در خاندان ائمه (علیهم السلام)
۱۷۶	 ۲-۳. تحقق احساس قوت نظر و عمل در میان زیدیان
۱۷۸	 ۲-۴. برخی جریان‌های منتسب به ائمه (علیهم السلام)

۱۷۹	۵-۲. سن کم امام جواد علیه السلام و مسئله غیبت
۱۸۰	۳. توافق زیدیه و معتزله
۱۸۰	۳-۱. علت نماها در گرایش زیدیه به معتزله
۱۸۱	۳-۱-۱. تکاپوی گسترده معتزله برای جذب مسلمانان
۱۸۲	۳-۱-۲. ارتباط زید بن علی و واصل بن عطا
۱۸۳	۳-۱-۳. علاقه‌مندی معتزله به خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله
۱۸۵	۳-۱-۴. روابط زیدیه و معتزله در مغرب از زمان ادريس بن عبدالله
۱۸۶	۳-۱-۵. شاگردی بزرگان زیدیه نزد علمای معتزله در قرن دوم و سوم هجری
۱۸۷	۳-۲. علت لازم و کافی در گرایش زیدیه به معتزله
۱۸۹	۴. مروری تطبیقی بر باورهای زید بن علی و قاسم رسی
۱۹۱	۴-۱. بستر شکل‌گیری باورها
۱۹۳	۴-۲. شیوه بهره‌گیری از منابع معرفتی
۱۹۵	۴-۳. مروری تطبیقی بر باورها
۱۹۵	۴-۳-۱. حک و اصلاح باور و رویکرد اندیشه‌ای
۱۹۸	۴-۳-۲. تغییر باورها و رویکردهای اندیشه‌ای

۲۰۳	مراجع
-----	-------

نمایه‌ها

۲۱۷	نمایه آیات
۲۱۸	نمایه روایات
۲۱۹	نمایه اشخاص
۲۲۴	نمایه مکان‌ها

پیشگفتار

پیش از هر سخن در باب اثر پیش رو واجب دانستم تا از فرصت استفاده کرده و بر ضرورت تمرکز اهل علم بر مسئله تقریب میان فرق و مذاهب اسلامی و اهمیت کندوکاو درباره خاستگاه‌ها و سیر تعاملات آنان در این راستا تأکید و یادآوری نمایم.

از زمان نزول فاتحه الکتاب تا اکنون، آنان که شهادت به یگانگی خداوند و حقانیت فرستاده‌اش داده‌اند، در هر شبانه‌روز دست‌کم ده بار از معبود خویش درخواست کرده و می‌کنند تا آنان را به راه راست هدایت کند. تاریخ اما ده‌ها فرقه و صدها نحله را به خود دیده که سر برافراشته‌اند و هر یک بر حقانیت خود پافشاری کرده و در مسیر حفظ پایگاه فکری و معنوی حقیقی یا خودساخته‌شان، جان‌ها تقدیم کرده‌اند.

بی‌هیچ مقدمه باید اعتراف کرد که پس از گذشت چهل سال از انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، همچنان این گفتار امام خمینی (ره) در دنیای اسلام عمیقاً درک نشده است که فرمود: «اگر در تمام کشورهای اسلامی به همین یک دستور خدا که خدا عقد اخوت بینشان انداخته است،^۱ عمل کنند، دیگر از هیچ جهت قابل آسیب نیستند». ^۲ باید نخبگان را به تأمل واداشت که آیا پس از سال‌ها تجربه تلخ تقابل مسلمانان در پس فریب استکبار، وقت آن نرسیده تا هیاهویی که مطابق فرموده باری تعالی، ریشه در اقدام دشمنان اسلام دارد - آنان که به چیزی جز نابودی اسلام - رضایت نمی‌دهند، با وحدت و همدلی خاموش شود. ^۳ امروز با آغاز گام دوم انقلاب اسلامی،

۱. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات، ۱۰).

۲. خمینی، صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۱۴۸.

۳. مائده، ۸۲؛ بقره، ۱۲۰.

باید بیش از پیش به آن سوی مرزها نگرست و به گفتمان «إِنَّمَا السُّمُّونَ إِخُوَّةُ» به مثابه ضامن حیات و آینده روشن اسلام است، با فراخواندن اندیشمندان و البته اهل سیاست جامعه عمل پوشانید. البته فکری که آزاداندیشی و حقیقت جویی را نیز فدای اندیشه تقریب و وحدت کند، ضربه‌ای به مراتب سنگین‌تر به فردای اسلام می‌زند. اهل این نظر یا نمی‌دانند یا دچار بدفهمی یا فراموشی شده‌اند که پیامبر ﷺ اهل مدینه را با همه اختلاف‌ها، به حال خودشان رها نکرد و به وظیفه اساسی خویش، یعنی تبیین حق، در عین توجه به منافع اخلاقی، دنیوی و اخروی انسان، عمل کرد. سخن کوتاه، که امروز بیش از پیش جهان اسلام نیازمند سیره و رفتار پیامبر ﷺ و معصومان (ع) در باب چگونگی تعامل با دیگر اهل قبله و اهل قرآن است؛ پیشوایانی که دارای شخصیتی برجسته و بی‌بدیل در علم و معنویت و اخلاق و حامل پیامی جهان‌شمول بودند.^۱

باید تأکید کرد که پژوهش درباره چگونگی شکل‌گیری فرقه‌ها و مذاهب از منظر تعاملات آنان، از یک‌سوراهی برای دستیابی به حقیقت آغاز پویش‌ها و رویش‌های فکری در اسلام و از سوی دیگر سبب همدلی و هم‌زبانی بیشتر میان مسلمانان خواهد شد. چنان‌که بارها گفته شده است که این بررسی‌ها افزون بر آنکه می‌توانند در پاسخ به شبهات مؤثر باشند، در شناخت عوامل جدایی فرقه‌ها از یکدیگر و کشف ریشه‌های اختلاف آنان، مهم تلقی می‌شوند. چنان‌که می‌توانند از اشتراک‌های فکری اصولی و بنیادین آنها پرده برداشته، و گامی مهم در جهت تعامل و تقریب تلقی شوند. البته گلایه آن است که چرا از ظرفیت این تحقیقات بهره کمی برده شده و از آن به منظور تداوم یافتن اندیشه‌هایی که در تاریخ اسلام حقیقت دارند و طرد کردن فهم‌های نادرستی که خود را به تاریخ اسلام تحمیل کرده‌اند، در جای خود استفاده نمی‌شود. همچنین باید تأکید کرد که فارغ از این ثمرات گران‌بها، بخش مهمی از تحقیقات درباره تعاملات مسلمانان، می‌توانند ائمه (ع) را به عنوان نمونه‌ای برای تعامل راهبردی و موفق معرفی کرده و بخشی از اندیشه سیاسی و مذهبی آنان را تبیین کنند.

نوشته حاضر در راستای پرده برداشتن از دوره ظهور و شکل‌گیری زیدیه نخستین، با محوریت بخشیدن به تعاملات این گروه، همگرایی‌ها و واگرایی‌های زید بن علی، پیش‌زیدیان و زیدیان با برخی گروه‌های مسلمان را مورد بررسی قرار داده و اهداف یاد شده را دنبال می‌کند.

۱. برای اطلاع بیشتر درباره ویژگی‌های یاد شده و سهم آنها در همه ابعاد سبک زندگی اسلامی، ر.ک: توحیدی‌نیا، «کارآمدی سیره معصومان (ع) در شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی»، پژوهش‌های تمدن نوین اسلامی.

مهم‌ترین تلاش نگارنده نزدیک شدن به حقیقت و تفسیر هر رویداد بی‌کم و زیاد است؛ اما بی‌شک نظریات مطرح شده در این تحقیق را می‌توان درخور بحث و نظر بیشتر دانست. بخش‌هایی از تحقیق حاضر در قالب هفت مقاله علمی پژوهشی در چند سال گذشته منتشر شده‌اند تا بازخورد نظریات اهل علم در حوزه و دانشگاه دریافت شود. افزون بر نقدها و پیشنهادهایی که از سوی داوران مجلات علمی دریافت شد، بارها از سوی استادان محترم و دوستان، نکات مهمی درباره مقالات شنیده شد که همه آنها در شکل‌گیری نوشته پیش رو مؤثر بوده‌اند. ویژگی نوشته حاضر، وصل کردن حلقه‌هایی است که جداگانه دیده شده و سپس با جمع آنها به یک ایده ختم شده‌اند. می‌توان گفت اکنون بازخوانی همه شواهد مطرح شده در این مقالات در چارچوبی جدید و افزودن شواهدی نو به همان اندازه، هویتی تازه به این اثر بخشیده است.

باید یادآور شد که کتاب حاضر کمتر می‌تواند برای آن دسته از محققانی که صرفاً به دنبال اطلاعات آغازین یا تفصیلی درباره زیدیه و قیام‌های آنان در قرن دوم و سوم هجری هستند مفید باشد؛ همچنان که این نوشته قصد پاسخ دادن به همه پرسش‌های مربوط به تطور مبانی فکری زیدیان نخستین را نداشته و تنها مسائلی را دنبال کرده که نویسنده را در بسط نظریه‌اش درباره زیدیه نخستین و دیگر رویدادهای مربوط به فرق اسلامی در قرون نخستین یاری کنند. بر همین اساس، تحقیق به هیچ عنوان متحمل کشف همه روابط و تعاملات فکری زیدیان نیست. تمرکز نوشته حاضر بر افکار و کنش‌های خلاقانه عاملان مؤثر در ساختار محدودکننده و البته توان بخش سیاسی و اجتماعی آن است.

نکته مهم دیگر آنکه نویسنده به دلایلی که در بخش مقدماتی کتاب ذکر شده از برخی نظریات علوم اجتماعی جهت آگاهی نسبت به سازوکار جریان و حرکت جامعه، در حد گرفتن ایده‌های کلی و نه مؤثر بر جزئیات تحقیق بهره برده است و طرح چارچوب نظری در ابتدای تحقیق نه به منظور فهم بهتر مطالب کتاب - چه آنکه با حذف این بخش تغییر در برداشت خوانندگان محترم به وجود نخواهد آمد -، بلکه برای دفاع از مطالعات بین‌رشته‌ای تاریخ ذکر شده است. به نظر می‌رسد این دست از مطالعات می‌تواند با تلاش بیشتر اساتید و دانشجویان روزبه‌روز به حد مطلوب نزدیک‌تر شده و ثمرات تحقیقات علم تاریخ را دو چندان نماید.

باید اعتراف کرد که نگارنده هرچند مسیری را از آغاز دنبال کرده و مجدانه به پایان رسانده

است، اما پرسش‌های بیشتری برای او پیش از شروع تحقیق در این حوزه پدید آمده که در ضمن بحث به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود. بررسی‌ها نشان داده‌اند که بررسی تعاملات فکری ائمه (علیهم‌السلام) و امامیه با گروه‌های دیگر، به همان اندازه که در فهم اندیشه سیاسی ایشان مؤثر بوده، با بی‌توجهی محققان نیز مواجه بوده است.

لازم است در این مجال از حمایت‌های بی‌دریغ مدیر محترم گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و یکایک اعضای محترم گروه علمی تاریخ این مجموعه، به دلیل عنایتی که به نگارنده در راستای انجام تحقیق حاضر داشتند، تشکر کنم. به‌طور ویژه از حجت‌الاسلام دکتر حسین حسینیان مقدم و جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی، به دلیل نظرانی که در راستای نگارش برخی مقالات یادشده مطرح فرمودند، قدردانی می‌کنم. در طول پنج سال گذشته برای به ثمر رسیدن این اثر، به‌طور غیرمستقیم از راهنمایی بسیاری از استادان محترم بهره‌مند شدم؛ حجت‌الاسلام والمسلمین استاد رسول جعفریان و برخی دیگر از اعضای محترم هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران از آن جمله‌اند؛ که موفقیت و سربلندی روزافزون ایشان را از خداوند متعال خواستارم. همچنین از دکتر سیدعلی موسوی‌نژاد و دکتر محمدکاظم رحمتی که ارزیابی کتاب را بر عهده داشتند و دقت و باریک‌بینی‌هایشان به بهتر شدن اثر کمک کرد، سپاسگزارم. تشکر و قدردانی از خانواده اما برای حقیر مقدور نیست و امیدوارم خداوند متعال به ایشان اجر وافر عنایت فرماید.

لازم می‌دانم اشاره کنیم که آنچه نگارنده را به انجام تحقیق پیش‌رو مصمم ساخت، در ابتدا ضرورت تصویرگری تعاملات فکری ائمه هدی (علیهم‌السلام) با دیگر گروه‌های سیاسی و مذهبی و درس‌ها و اصولی بود که می‌توان از سیره آنان برداشت نمود؛ هرچند هیچ‌گاه فرصت اشاره مستقیم به این موارد در متن تحقیق به وجود نیامد. برای نمونه ایشان در مقام تعامل، اصل را بر همگرایی می‌گذاشتند اما آنجا که خطری تشیع و شیعیان را تهدید می‌کرد از واگرایی و حتی مقابله مستقیم ابائی نداشتند. هیچ‌گاه منفعت شخصی یا گروهی در نظر و عمل تعاملی ایشان تأثیر نداشت و تنها به رضایت حق تعالی و تعاملی مبتنی بر قرآن، سنت نبوی و سیره عملی ائمه پیش از خود توجه می‌کردند. ایشان اهتمامی خاص به حمایت از جریان‌های بصیر انقلابی که هوشمندانه عمل می‌کردند، داشته اما در برابر جریان‌ات درون‌شیعی ناسازگار، با احترام و منطق و البته صراحت مقابله می‌کردند؛ باین حال این مقابله هیچ‌گاه به حدی نمی‌رسید که دستمایه دشمنان

مشترک شیعیان شود. از مهم‌ترین عوامل موفقیت در تعاملات نزد ایشان، ملاحظه جانب حق و تأکید بر اصلاح‌گری در عین استوار بودن بر مبانی، بازگذاشتن راه آزاداندیشی البته تا آنجا که به ساختارشکنی و برهم زدن پایه‌ها و مصالح نیانجامد، ظاهر شدن و آماده به کار بودن در مقام هدایتگر دلسوز و البته بهره‌مندی از تمام ظرفیت‌های عناصر مؤمن و اتکا به حمایت‌های الهی بود. به‌رغم اهمیت موضوع یادشده آنچه دشواری‌های تحقیق را آسان می‌ساخت، اهمیت آن در دیدگاه مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای «مدظله‌العالی»، به‌عنوان متفکری پیشگام در حوزه تاریخ و اندیشه سیاسی زندگانی ائمه (علیهم‌السلام) بود؛ که به‌طور غیر رسمی از عنایت ایشان به ابهام‌ها و مسائل موجود درباره تعاملات ائمه هدی (علیهم‌السلام) با گروه‌های سیاسی و مذهبی و ضرورت کار بیشتر در این زمینه مطلع شدم. حال، این بضاعت مزجات را به محضر ایشان که از آغاز حیاتم در کشور سربلند ایران، پرچم ولایت امر را بر دوش دارند، تقدیم می‌دارم. اکنون این تجربه و پایان را، آغازی برای بحث جدی‌تر و عمیق‌تر درباره اندیشه سیاسی ائمه (علیهم‌السلام) می‌دانم؛ وَ مَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ، عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ.

روح‌الله توحیدی‌نیا

بهار ۱۳۹۸